

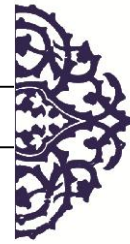
مطالعه مضامین دعا‌های دعاکنندگان در قرآن کریم و آموزه‌های تربیتی مبتنی بر آن

مهديه كشانی^۱؛ اباذر كافی موسوی^۲

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22084/DUA.2024.29245.1071

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۰ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۱

چکیده

دعا در نگاه قرآنی، رویکردی است برای تقرب و تعالی به خداوند و در بعد دنیایی، اثرات تربیتی فراوانی برای انسان دارد. توجه به دعا به‌عنوان رویکردی تربیتی می‌تواند در راستای تأمین اهداف و آموزه‌های مرتبط با تربیت، راهگشا باشد. در همین راستا، هدف پژوهش حاضر، شناخت دسته‌بندی دعاکنندگان در قرآن، جهت استخراج توصیف محتوای دعا‌های آن‌ها و استنباط آموزه‌های تربیتی مرتبط می‌باشد. برای دست‌یابی به این منظور و به دلیل چندوجهی بودن مقاله حاضر، روش پژوهش، ترکیبی از روش‌های توصیفی در بخش رجوع به آیات قرآن، تحلیل و کدگذاری داده‌ها به روش تجزیه و تحلیل کلاسی و از طریق نرم‌افزار MAXQDA و استنباط در بخش آموزه‌های تربیتی است. به‌عبارتی، محققان در مرحله اول، خوانشی کامل از کلیه آیات قرآن داشته و سپس داده‌های مستخرج مرتبط با بحث دعاکنندگان را کدگذاری و دسته‌بندی نموده و توصیفات نهایی استخراج شده مربوط به هر دسته را جهت استنباط آموزه‌های تربیتی مرتبط، مورد استناد قرار داده‌اند. نتایج پژوهش حاکی از آن است که ۱۰۶ کد باز در رابطه با دعاکنندگان در آیات قرآن وجود دارد که در قالب سه دسته پیامبران، عامه انسان‌ها و غیر انسان‌ها کدگذاری شده‌اند. سه دسته فوق در مرحله بعد به شانزده دسته تقسیم شده‌اند. سپس از این داده‌ها، ده نکته تربیتی استخراج گردید که در قالب شامل موارد زیر می‌باشد: آموزه آموزش دعا، آموزه جمع‌گرایی در دعا، آموزه دعای دسته‌جمعی، آموزه خانواده‌گرایی در دعا، آموزه بیان غیرمستقیم، آموزه بیان شرطی، آموزه نهی محال در دعا، آموزه کمال‌گرایی، آموزه محتوای مهم و آموزه جلب رأفت.

واژه‌های کلیدی: دعا، دعاکنندگان، قرآن کریم، آموزه‌های تربیتی.

۱ - استادیار گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. m.keshani@cfu.ac.ir

۲ - استادیار گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. a.kafi@cfu.ac.ir

۱. مقدمه و بیان مسئله

فرهنگ دعا در بین مسلمانان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار و واژه دعا یکی از الفاظ پرکاربرد در قرآن و سنت است. لفظ دعا یک معنای عام دارد که مطلق خواندن و درخواست است و یک معنای خاص دارد که همان خواندن خداوند و درخواست انسان از اوست. لفظ دعا، الفاظی مترادف و متضاد دارد. از جمله الفاظ مترادف آن در فرهنگ لغت فارسی: نیایش، نیاز، مناجات، درود، ولاء، تعویذ و در فرهنگ لغت عرب: صل، صلوه و تضرع است. با توجه به بررسی لغوی لفظ دعا و صلاه در کتب لغت عربی و فارسی، معنای حقیقی و لغوی این دو لفظ همان دعا و درخواست کردن بوده است، اما واژه صلاه که قبل از اسلام به معنای دعا بوده بعد از اسلام فقط برای نماز که یکی از مصادیق دعا می‌باشد، به کار رفته است (حسینی و همکاران، ۱۳۹۹).

دعا در لغت به معنای متمایل نمودن چیزی به سمت خود است که با صدا و کلماتی آن چیز را متوجه خود می‌کنید (ابن فارس، ۱۴۰۴، ۲: ۲۷۹)؛ در واقع، «دعا» و «دعوت» به معنای توجه دادن مدعو به سوی داعی برای جلب منفعت یا دفع ضرر است. از این رو، درخواست از مدعو در واقع، هدف دعا است نه خود آن (طباطبائی، ۱۳۸۷، ۲: ۳۱). در باب دعا از منظرگاه‌های مختلف، از جمله زمان‌های مخصوص دعا، آموزه‌های دعا کردن، چرایی استجاب نشدن دعاها و این دست موضوعات به دفعات در کتب مختلف صحبت شده است. به همین منظور در نوشتار حاضر به دعا با رویکرد جدیدی نظر شده است و یافته‌ها مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

داشتن رویکرد تربیتی به دعا می‌تواند علاوه بر ثمرات استجاب دعا، به‌عنوان شیوه‌ای انسان‌ساز در تعالی انسان مدنظر قرار گیرد. «مکتب دعا، یک حرکت تربیتی مؤثر و مدرسه روحی تکامل و تربیتی والاست که سه حوزه شناختی، عاطفی و رفتاری را پوشش می‌دهد. در حوزه شناختی، تأثیر شگرفی در خداشناسی، خودشناسی، مسئولیت‌شناسی دارد و در حوزه عاطفی، موجب افزایش احساس آرامش، تقویت دل‌بستگی به خدا، بالا بردن احساس حرمت خود و رشد و تعالی می‌گردد و در حوزه رفتاری، منشأ اصلاح و تغییر رفتار، خیررسانی و شفاف‌بخشی است، از غفلت پیشگیری می‌کند و عامل پیدایش بصیرت و روشنایی در دل و تأثیرناپذیری از وسوسه‌های شیطانی است» (سبحانی نیا، ۱۳۹۶: ۴۱). همین رویکرد در نگاهی جدید به دعا، در نوشتار حاضر مورد بررسی قرار گرفته است.

با توجه به مقدمات فوق، می‌توان در باب ضرورت‌سنجی نوشتار حاضر، به مواردی اشاره نمود: دسته‌بندی دعاکنندگان از منظر قرآن، بایی در زمینه شناخت ابعاد و طبقه‌بندی اشخاص دعاکننده است که

زاویه و نگاه جدیدی به بحث دعا را برای محققان فراهم می‌نماید. در گام دوم، الگوشناسی مضامین دعایی استخراج شده از مرحله اول می‌تواند در دستیابی کامل تبیین ابعاد تربیتی دعا، گامی مهم محسوب شود و توجه دین به جزئیات توصیفی مضامین دعایی دعاکنندگان که نگاه تربیتی انسان‌ها بدان توجه ندارد، مشخص نماید. در گام سوم، توجه به آموزه‌های تربیتی منبعث از این الگوشناسی در قرآن و تبلیغ و توسعه آن در دروس دینی، یقیناً در بیدار نمودن و تقویت گرایش‌های معنوی مخاطبان تربیتی مؤثر است و در گام چهارم برنامه‌ریزی جهت ورود چنین نگاهی به محتوای کتب درسی آموزش و پرورش و دانشگاه، می‌تواند نویدبخش تربیتی عمیق‌تر و همه‌جانبه‌تر در نظام الگوهای آموزشی باشد.

۲. اهداف و سؤالات پژوهش

پژوهش حاضر سعی دارد در نگاهی جامع به تمام آیات قرآن، دسته‌های دعاکنندگان را شناسایی نماید و توصیفات هر دسته را استخراج و با استنباط آموزه‌های تربیتی، گامی در جهت غنابخشی و همه‌جانبه‌نگری در روندهای تربیتی فراهم کند. با این توصیف سؤالات پژوهش حاضر به شرح زیر می‌باشد:

۱. دسته‌بندی‌های دعاکنندگان در آیات قرآن چیست؟
۲. طبق دسته‌های فوق، مضامین دعای دعاکنندگان در هر بخش چیست؟
۳. آموزه‌های تربیتی مستخرج از تبیین توصیفی مربوط به دعاکنندگان در قرآن چیست؟

۳. پیشینه پژوهش

مطالعه در باب دعا به‌ویژه از منظر قرآن، همیشه مورد توجه پژوهشگران و نویسندگان بوده است. منتها نگاه به دعاکنندگان در قالب دسته‌بندی دعاکنندگان، توصیفات دعایی آن‌ها و استنباط آموزه‌های تربیتی آن، رویکردی است که کمتر مورد توجه قرار گرفته است. با توجه به این موضوع و پس از بررسی پیشینه پژوهش، می‌توان به تألیفات زیر که ارتباط مستقیم‌تری با موضوع تحقیق حاضر دارد، اشاره نمود:

عرب (۱۴۰۲) در مقاله‌ی «آثار دعا در رشد انسان از منظر قرآن و صحیفه سجادیه» بیان می‌دارد، بالاترین نعمت آخرت رسیدن به قرب الهی و در واقع، هدف خلقت انسان است. رسیدن به این مقام با رشد معنوی محقق می‌شود. حال این رشد معنوی با دعا به‌عنوان یکی از مهم‌ترین راه‌های تعالی انسان امکان‌پذیر است. با توجه به این پژوهش دعا هم در رشد معنوی هم در رشد دنیوی بالاترین تأثیر را دارد.

فضائل و زینی ملک‌آبادی (۱۴۰۲) در مقاله‌ی «معناشناسی واژه دعا در قرآن کریم از منظر زبان‌شناسی قرآنی» بیان می‌کنند، جایگاه دعا در ادیان مختلف به‌خصوص در دین مبین اسلام بر کسی

پوشیده نیست، واژه دعا و مشتقاتش ۱۸۲ بار در آیات قرآن کریم به کار رفته است. آثار گوناگون دعا با رویکردهای مختلف در این زمینه نشان‌دهنده اهمیت این مسئله نزد دانشمندان مسلمان است. با این وجود، هنوز ادراک دقیق و جامعی از دعا به‌عنوان یک مفهوم که در فرایند عملی آن نیز اثرگذار است، تبیین نشده است.

باقرزاده و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ی «بررسی آثار تربیتی دعا بر رفتار دینی جوانان ساکن در شهر ساری» بیان داشته‌اند که رابطه معناداری بین اعتقاد به تأثیر دعا در خودشناسی، احساس موفقیت و پیشرفت در زندگی، آرامش قلبی، افزایش عزت نفس، خداشناسی، تأثیر دعا در برگرداندن قضای الهی و دفع بلاهای دنیوی با رفتار دینی وجود دارد.

خلیفات و باغبانی آرانی (۱۴۰۱) در مقاله‌ی «بررسی تطبیقی ارکان دعا در قرآن و عهدین»، با بررسی ارکان دعا در عهد عتیق و در عهد جدید و قرآن به این نتیجه رسیده‌اند که وحدت ادیان آسمانی در اعتقاد به خداوند قادر متعال وجود دارد و این وحدت برای حرکت به‌سوی تمدنی جامع و نوین کاربرد دارد. اعتقاد همه پیامبران به موضوع دعا نشان‌دهنده این اشتراکات است. تنها اختلاف در زبان و ادبیات نیایشی این کتب می‌باشد.

کریمی نیا و همکاران (۱۴۰۱)، در مقاله «گونه‌شناسی دعا‌های پیامبران در قرآن کریم» بیان داشته‌اند: انبیاء برای بیان ادعیه خود از روش مستقیم و غیرمستقیم و به‌صورت ایجابی و سلبی استفاده نموده‌اند. بیشترین ادعیه در قرآن به حضرت نوح و حضرت موسی اختصاص داده شده است. طلب غفران و هدایت، موضوعی بود که در همه ادعیه تکرار شده است. رعایت ادب و تواضع در ادعیه تمامی انبیاء دیده می‌شود. برخی از انبیاء مانند حضرت ایوب، حضرت عیسی، حضرت موسی، حضرت یوسف و حضرت ابراهیم در دعا‌های خود به برخی از خصوصیات الهی مانند غفور، سمیع، علیم و... اشاره کرده‌اند. حضرت ابراهیم تنها پیامبری بود که در ادعیه خود برای حضرت محمد دعا کرد و قبل از بیان خواسته خویش به ستایش الهی پرداخت. تنها دعایی که خداوند آن را به انبیاء آموزش داد، مربوط به حضرت محمد (ص) بود و آن تقاضای فزونی علم بود.

ریعان (۱۴۰۰) در مقاله‌ی «دعا به‌مثابه گفتمان جهانی قرآن کریم» بیان داشته است که پیامبر اسلام فارغ از مرزبندی‌های عقیدتی و دینی مردمان عصر نزول، آن را به‌مثابه تجربه مشترک همگان، وسیله هدایت و باورپذیری انسان‌ها قرار داده و در جهت تعالی بخشی به آن کوشیده است. هم‌چنین، قرآن از این تلقی عمومی مشرکان و خدانا‌باوران که در هنگامه رنج‌ها و سختی‌ها به درگاه او دعا می‌کردند و طلب استعجاب

می نمودند، استفاده نموده است و همین مفهوم را که در میان آنان به عنوان یک گفتمان ارتقا یافته بود، در جهت هدایت بخشی ایشان به کار گرفته است.

حسینی امین (۱۴۰۰) در مقاله‌ی «بررسی معناشناسی دعا در قرآن کریم در سه گام»، در اولین گام به بررسی معناشناسی واژگانی دعا بر پایه معنایی وضعی و لغوی و مطالعه جهان بینی و فرهنگ قومی عرب جاهلی در پیش از اسلام پرداخته است. در دومین گام برای رسیدن به معنای واژه دعا، به شبکه معناشناسی واژه‌های هم معنا، واژه‌های متضاد و واژه‌های ملازم دعا در قرآن پرداخته است. در آخرین گام، به تحلیل متنی دعا و تعریف دعا و بررسی واژه‌های کلیدی و کانونی آن در قرآن می‌پردازد.

الزکوری (۲۰۲۴) در مقاله «بررسی‌های اعتقادی در مناجات پیامبر (ص)» به این نتیجه رسیده است که دعاها صحت نبوت را تأیید می‌کند و برخی از صحابه به میل خود بر دعاها مقرر افزودند.

تک‌فلاح و حجتی (۲۰۲۳) در مقاله «تحلیل محتوای ادعیه امامان معصوم (ع) با تأکید بر مصباح المتهجد شیخ طوسی» به این نتیجه رسیده‌اند که دعاها دارای اهداف تربیتی و تربیتی است و لذا برنامه ائمه (ع) در سه مرحله بیداری و شکوفایی ماهیت دینی تدوین شده است.

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد، نوشتار حاضر در بخش‌های زیر رویکرد و نگاه نوآورانه داشته است: نگاه و زاویه جدید به دعا از طریق بررسی دعاکنندگان در منبع دینی یعنی قرآن به عنوان اصلی ترین منبع تربیتی دینی، توجه به دسته‌بندی دعاکنندگان از منظر قرآن در بررسی جامع و همه‌جانبه در رجوع به تمامی آیات. دست‌یابی به گزاره‌های توصیفی دسته‌های دعاکننده از منظر قرآن و اشاره به تمامی عبارات‌های توصیفی هر گروه. در نهایت، داشتن رویکرد تربیت محور و استنباط آموزه‌های تربیتی جهت غنابخشی به روندهای تربیتی در نظام‌های آموزشی و تربیت عام.

۴. روش پژوهش

تحقیق حاضر با توجه به چندوجهی بودن آن، ترکیبی از روش‌های کیفی جمع‌آوری، تحلیل و کدگذاری داده‌ها را به کار گرفته است.

در بخش نخست از روش توصیفی برای رجوع به آیات قرآن کریم استفاده شده است. جمع‌آوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای انجام گرفت. به این ترتیب که مطالعه آیات قرآن کریم تا زمان رسیدن به اشباع نظری مقولات، یعنی زمانی که هیچ مقوله‌ی جدیدی به دست نمی‌آمد، ادامه یافت. این مرحله به سبب

وجود آیات مرتبط با دعا در سی جزء قرآن، سبب خوانش کل قرآن شد. پس از شناسایی آیات مربوط به بحث دعا در قرآن، این داده‌های به دست آمده با استفاده از روش کلایزی^۱ (۱۹۷۸) تجزیه و تحلیل شد.

در بخش دوم، پژوهشگران مراحل زیر را برای تجزیه و تحلیل اطلاعات طی کردند:

- اولین متن مربوط به قرآن کریم، چند بار خوانده شده است تا محقق با آن مأنوس شود و بتواند آن را بهتر درک کند.

- زیر جملات مهم که به نحوی با موضوع ارتباط دارند، خط کشیده شد.

- هر جمله‌ی مهم، در قالب یک مفهوم توصیف‌گر خلاصه شد.

- مفاهیم به دست آمده از مراحل اول تا سوم که با هم قرابت دارند و می‌توانند در یک دسته قرار گیرند، تحت عنوان یک مقوله‌ی مشترک قرار گرفت.

- مقوله‌ها بررسی شد تا بر اساس شباهت‌ها و موارد اشتراک، در دسته‌های بزرگ‌تری قرار بگیرند که بر اساس آن بتوان توصیفی دسته‌ها ارائه داد.

- با مراجعه‌ی مجدد به قرآن و مقایسه‌ی توصیف فوق با این متون، تلاش شد نتایج اعتباریابی شوند.

- نتایج به دست آمده از مرحله‌ی قبل، در مقوله‌های به دست آمده اعمال گردید و آیات دسته‌بندی شده به نرم‌افزار MAXQDAY داده شد تا کدگذاری شده و نمودارها و جداول تصویری استخراج گردد.

در بخش سوم، داده‌های به دست آمده با استفاده از نرم‌افزار MAXQDAY نسخه ۳-۱۲-PORO مورد کدگذاری قرار گرفت. در بخش کدگذاری باز ۱۹۸ کد اولیه مرتبط با دعاکنندگان در قرآن به دست آمد. سپس کدگذاری محوری باید صورت گیرد. در واقع، کد محوری نقش سازه را در تحقیقات بازی می‌کند و با توجه به نظر چارمز^۲ (۲۱۱۳) کد محوری عبارت است از مجموعه‌ای از مقولات که با یکدیگر رابطه دارند و زیرمجموعه یک نام جدید یا زیرمجموعه یک مقوله کلی‌تر هستند. در ادامه، نرم‌افزار مذکور با یافتن پیوندهای میان مقولات به رمزگذاری محوری اقدام می‌کند و در نهایت، فرضیه‌ها در قالب همین مقوله‌ها تعیین می‌شوند که به آن، کدگذاری انتخابی می‌گویند. در واقع با رمزگذاری انتخابی، مقوله‌ها پالایش می‌شوند و با طی این فرایندها در نهایت، چارچوب نظری پدیدار می‌شود (کوربین و

1. Colaizzi

2. charms

استراوس^۱، ۱۹۹۰: ۱۲). در مرحله کدگذاری انتخابی، دسته‌های اصلی عناصر طبیعی در قالب سه گروه اصلی (پیامبران، عامه انسان‌ها و غیرانسان‌ها) به دست آمد. در بخش چهارم و بر اساس داده‌های تحلیل شده و کدگذاری شده‌ی مراحل قبل، آموزه‌های تربیتی مورد واکاوی محققان قرار گرفت.

۵. یافته‌های آماری و توصیفی تحقیق

در تحقیق حاضر، ۱۰۶ کد باز استخراج شده از قرآن در قالب جداول و نمودارهای تصویری با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا، ارائه شده است. این شیوه کدگذاری و نمودارسازی، فهم مطالب و دسته‌بندی‌ها را برای محققان راحت‌تر می‌نماید. در ادامه داده‌های تحقیق در قالب سه جدول و دو نمودار تصویری ارائه شده است. ذکر این نکته لازم و ضروری است که تقسیم‌بندی کدهای انتخابی در بخش دعاکنندگان در قالب پیامبران، عامه انسان‌ها و غیرانسان‌ها به‌منظور شناسایی الگوهای خاص دعا در هر گروه صورت گرفته است. به‌عبارتی پیامبران گرچه از جمله انسان‌ها هستند، اما به سبب تفاوتی که با انسان‌های عادی و عامی دارند، نوع رابطه و درخواست آن‌ها از خداوند نیز متفاوت است. هم‌چنین در دسته‌بندی انسان‌ها، افراد صالح و اشقیاء در الگوی دعایی خود، به‌گونه متفاوت عمل می‌کنند. به همین منظور، توجه به این دسته‌بندی می‌تواند در استنباط‌های تربیتی کمک‌کننده باشد.

جدول ۱- جدول ماتریکس دعاکنندگان

Code System
دعاکنندگان
پیامبران
آدم
نوح
هود
ابراهیم
لوط
یوسف
شعیب
موسی
سلیمان
زکریا
عیسی
پیامبر(ص)
انسان ها
صالحان
مسلمانان و مؤمنان
حجاج
صالح
کوته فکر
اولی الالباب
دانشمندان مسلمان
راسخان در علم
تقواییشانگان
بهشتیان
پاران موسی
مستضعفان
ساحران
نصارا
خواریون
طالوت و پارانیش
اصحاب کهف
همسران پیامبران
همسر فرعون
همسر عمران
اشقیان
کافران
دورخیان
دشمنان حق
اسیران در کشتی
منکران قیامت
ستمکاران
قوم سیاء
غیرانسان ها
شیطان
فرشتگان

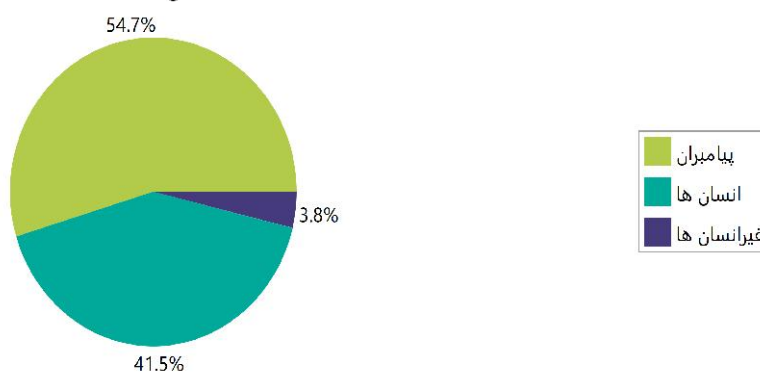
جدول ۲- جدول درصدی کدهای محوری و انتخابی

رنگ	کد	تعداد	درصد
●	دعاکنندگان	0	0.00
●	پیامبران	1	0.94
●	آدم	2	1.89
●	نوح	5	4.72
●	هود	1	0.94
●	ابراهیم	15	14.15
●	لوط	3	2.83
●	یوسف	2	1.89
●	شعیب	1	0.94
●	موسی	14	13.21
●	سلیمان	2	1.89
●	زکریا	3	2.83
●	عیسی	1	0.94
●	پیامبر(ص)	8	7.55
●	انسان ها	1	0.94
●	صالحان	0	0.00
●	مسلمانان و مؤمنان	7	6.60
●	حجاج	0	0.00
●	صالح	1	0.94
●	کوته فکر	1	0.94
●	اولی الالباب	3	2.83
●	دانشمندان مسلمان	1	0.94
●	راسخان در علم	1	0.94
●	تقواییشانگان	1	0.94
●	بهشتیان	1	0.94
●	پاران موسی	2	1.89
●	مستضعفان	1	0.94

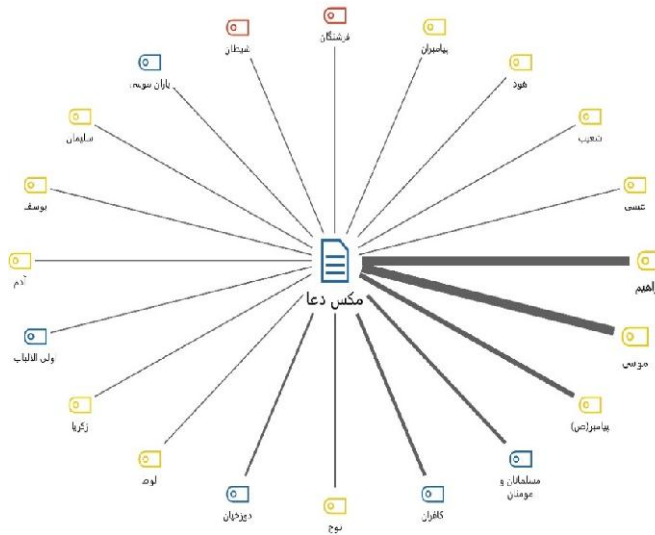
●	ساحران	1	0.94
●	نصارا	1	0.94
●	حواریون	1	0.94
●	طلالت و یارانش	1	0.94
●	اصحاب کهف	1	0.94
●	همسران پیامبران	0	0.00
●	همسر فرعون	1	0.94
●	همسر عمران	1	0.94
●	اشقیا	0	0.00
●	کافران	7	6.60
●	دوزخیان	5	4.72
●	دشمنان حق	1	0.94
●	اسیران در کشتی	1	0.94
●	منکران قیامت	1	0.94
●	ستمکاران	1	0.94
●	قوم سبأ	1	0.94
●	غیر انسان‌ها	0	0.00
●	شیطان	2	1.89
●	فرشتگان	2	1.89

نمودار ۱: نمودار Max map، مقایسه فراوانی کدهای محوری با فراوانی بیشتر

دعاکنندگان

نمودار ۲: نمودار دایره‌ای مقایسه فراوانی کدهای انتخابی

جدول ۳: جدول تفصیلی کدهای: انتخابی، محوری و آزاد

کد انتخابی	کدمحوری	کد آزاد
	آدم	اگر به ما فرزندی صالح عطا کردی، البته از شکرگزاران خواهیم بود(اعراف/ ۱۸۹). اگر ما را نیامیزی و به ما رحم نکنی، مسلماً از زیان کاران خواهیم بود(اعراف/ ۲۳).
پیامبران گناهان ما و زیاده روی در کارمان را بر ما بیخش و قدم‌هایمان را استوار بدار و ما را بر گروه کافران یاری ده (آل عمران/ ۱۴۷)	نوح	مرا در برابر تکذیب آنان یاری ده (مؤمنون/ ۲۶). مرا در جایگاهی پرخیز و برکت فرود آور (مؤمنون/ ۲۹). مرا و پدر و مادرم را و هر کس که با ایمان به خانه‌ام درآید و همه مردان و زنان باایمان را پیامرز و ستمکاران را جز هلاکت میفزای (نوح/ ۲۸). از این کافران دنیاری بر روی زمین باقی مگذار (نوح/ ۲۶)، انتقام بگیر (قمر/ ۱۰).
	هود	مرا بر این قوم که تکذیب من کردند، یاری فرما (مؤمنون/ ۳۹)
	ابراهیم	این [مکان] را شهری امن قرار ده و اهلس را آنان که به خدا و روز قیامت ایمان آورده‌اند از هر نوع میوه و محصول روزی بخش (بقره/ ۱۲۶). (این خدمت) از ما قبول فرما و ما را تسلیم خود قرار ده و نیز از دودمان ما امتی که تسلیم تو باشند، پدید آر و راه و رسم عبادت‌مان را به ما نشان ده و توبه ما را بپذیر، در میان آنان پیامبری از خودشان برانگیز که آیات تو را بر آنان بخواند و آنان را کتاب و حکمت بیاموزد و از آلودگی‌ها پاکشان کن: (بقره/ ۱۲۷ تا ۱۲۹). ما را مایه فتنه و امتحان کافران مگردان و ما را پیامرز (ممتحنه/ ۵). این شهر [مکه] را منطقه‌ای امن قرار ده و من و فرزندانم را از پرستش بت‌ها دور بدار (ابراهیم/ ۳۵). تو دل‌هایی از مردمان را به سوی آن‌ها مایل گردان و به انواع ثمرات آن‌ها را روزی ده (ابراهیم/ ۳۷). مرا و از ذریه‌ام نیز کسانی را نمازگزار گردان و بار الها دعای مرا بپذیر. بار الها، روزی

<p>که حساب به پا می‌شود، بر من و والدین من و همه مؤمنان ببخشا (ابراهیم/۴۱۳۹). مرا فرزندی که از صالحان باشد، عطا کن (صافات/۱۰۰). به من حکمت بخش و مرا به شایستگیان ملحق کن (شعرا/۸۳). برای من در آیندگان نامی نیک و ستایشی والا مرتبه قرار ده و مرا از وارثان بهشت پرنعمت قرار ده و از پدرم (عمویم) درگذر که وی سخت از گمراهان است؛ و روزی که خلق را از قبرها برانگیزند در آن روز مرا رسوا مگردان (شعرا/۸۶ و ۸۷). پس بین من و آن‌ها حکم فرما و به ما گشایشی عطا کن و من و مؤمنانی که با من همراه‌اند از شر قوم نجات ده (شعرا/۱۱۸).</p>		
<p>مرا و خانواده‌ام را از آنچه انجام می‌دهند، نجات بده (شعرا/۱۶۹). مرا بر این قوم فاسد یاری کن (عنکبوت/۳۰). من و اهل بیتم را از این عمل زشت قوم نجات بخش (شعرا/۱۶۹).</p>	لوط	
<p>درحالی که تسلیم باشم، جانم را بگیر و به شایستگیان مَلحَم کن (یوسف/۱۰۱). اگر نیرنگشان را از من نگردانی به آنان رغبت می‌کنم و از نادانان می‌شوم (یوسف/۳۳).</p>	یوسف	
<p>میان ما و قوم ما به حق داوری کن (اعراف/۸۹).</p>	شعیب	
<p>آمرزشت را نصیب من فرما (قصص/۱۶). سینه‌ام را گشاده گردان و کارم را برایم آسان ساز و گریهی را از زبانم بگشای و از خانواده‌ام دستگیری برایم قرار ده. هارون، برادرم را. پشتم را به او محکم کن. و او را در کارم شریک گردان (طه/۲۵-۳۲). ما را بیامرز و به ما رحم کن (اعراف/۱۵۵). برای ما در این دنیا و آخرت، نیکی مقرر کن که ما به‌سوی تو بازگشته‌ایم (اعراف/۱۵۶). فرعون و اشراف و سرانش را در زندگی دنیا زیور و زینت و اموال داده‌ای که از راه تو گمراه کنند، پروردگارا! اموالشان را نابود کن و دل‌هایشان را سخت گردان که ایمان نیاورند تا آنکه عذاب دردناک را ببینند (یونس/۸۸). مرا از گروه بیدادگران نجات بخش! و امید که پروردگارم مرا به راه راست راه نماید (قصص/۲۱ و ۲۲). مرا و برادرم را بیامرز و ما را در رحمت درآور (اعراف/۱۵۱). میان ما و این گروه نافرمان و بدکار جدایی انداز (مائده/۲۵). جمال با کمال ذات بی‌نهایت را بنمای تا تو را بنگرم (اعراف/۱۴۳).</p>	موسی	
<p>مرا توفیق شکر نعمت خود که به من و پدر و مادر من عطا فرمودی، عنایت فرما و مرا به عمل صالح خالصی که تو بیسندی، موفق بدار و مرا به لطف و رحمت خود در صف بندگان خاص شایسته‌ات داخل گردان (نمل/۱۹). مرا بیامرز و حکومتی به من ببخش که بعد از من سزاوار هیچ کس نباشد (ص/۳۵).</p>	سلیمان	
<p>مرا از سوی خود، فرزندی عطا کن که از من و خاندان یعقوب ارث ببرد و او را مورد رضایت خود قرار ده (مریم/۶). مرا تنها مگذار (انبیا/۸۹). مرا از سوی خود فرزندی پاک و پاکیزه عطا کن (آل عمران/۳۸).</p>	زکریا	
<p>برای ما از آسمان سفره‌ای پر از غذا نازل کن تا عیدی باشد برای اهل زمان ما و نسل آینده ما و نشانه‌ای از سوی تو و ما را روزی بخش (مائده/۱۱۴).</p>	عیسی	
<p>آنان را به پاس آن که مرا در کودکی تربیت کردند، مورد رحمت قرار ده (اسرا/۲۴). مرا به نیکی وارد کن و به نیکی بیرون آور و برایم از نزد خود نیرویی یاری‌دهنده قرار ده (اسرا/۸۰). دانش مرا بیفزای (طه/۱۱۴). [مرا] بیامرز و رحم کن و تو بهترین رحم کنندگانی (مؤمنون/۱۱۸). میان ما و مشرکان به حق داوری کن (انبیا/۱۱۲). من از وسوسه و فریب شیاطین به تو پناه می‌آورم (مؤمنون/۹۷). امید است</p>	پیامبر	

<p>پروردگام مرا به چیزی که از این به صواب و مصلحت نزدیک‌تر باشد، راهنمایی کند (کهف/ ۲۴). پس مرا در میان قوم ستمکار و امگندار (مؤمنون/ ۹۴).</p>		
<p>آمرزشت را خواهانیم و بازگشت به سوی توست (بقره/ ۲۸۵). اگر فراموش کردیم یا مرتکب اشتباه شدیم، ما را مؤاخذه مکن. تکالیف سنگینی بر عهده ما مگذار، چنان‌که بر عهده کسانی که پیش از ما بودند گذاشتی و آنچه را به آن تاب‌وتوان نداریم بر ما تحمیل مکن و از ما درگذر و ما را بیامرز و بر ما رحم کن، تو سرپرست مایی؛ پس ما را بر گروه کافران پیروز فرما (بقره/ ۲۸۶). ما را بیامرز و به ما رحم کن (مؤمنون/ ۱۰۹). ما را به راه راست راهنمایی کن (حمد/ ۶). نور ما را برای ما کامل کن و ما را بیامرز (تحریم/ ۸). ما را زنان و فرزندانمانی مرحمت فرما که مایه چشم‌روشنی ما باشند و ما را پیشوای اهل تقوا قرار ده (فرقان/ ۷۵). ما و برادرانمان را که به ایمان بر ما پیشی گرفتند، بیامرز و در دل‌هایمان نسبت به مؤمنان، خیانت و کینه قرار مده (حشر/ ۱۰)</p>	<p>مسلمانان و مؤمنان</p>	<p>عامه انسان‌ها به من الهام کن تا نعمت را که بر من و پدر و مادرم عطا کرده‌ای سپاس گزارم و کار شایسته‌ای که آن را می‌پسندی انجام دهم و ذریه و نسل مرا برای من صالح و شایسته گردان (احقاف/ ۱۵)</p>
<p>به ما در دنیا نیکی و در آخرت هم نیکی عطا کن و ما را از عذاب آتش نگاه دار (بقره/ ۲۰۱).</p>	<p>صالح</p>	<p>حجاج</p>
<p>به ما در دنیا عطا کن (بقره/ ۲۰۰).</p>	<p>کوتاه فکر</p>	
<p>ما را از عذاب آتش نگاه‌دار. پروردگارا، از گناهان ما درگذر و زشتی کردار ما بپوشان و هنگام جان سپردن ما را با نیکان و صالحان محشور گردان (آل عمران/ ۱۹۱ و ۱۹۳).</p>	<p>اولوالالباب</p>	
<p>گناهان ما و زیاده‌روی در کارمان را بر ما ببخش و قدم‌هایمان را استوار بدار و ما را بر گروه کافران یاری ده (آل عمران/ ۱۴۷).</p>	<p>دانشمندان مسلمان</p>	
<p>دل‌هایمان را پس از آن‌که هدایت‌مان فرمودی، منحرف مکن و از سوی خود رحمتی بر ما ببخش (آل عمران/ ۸).</p>	<p>راسخان در علم</p>	
<p>پس گناهانمان را بیامرز و ما را از عذاب آتش نگاه‌دار (آل عمران/ ۱۶).</p>	<p>تقوایشگان</p>	
<p>ما را با گروه ستمکاران قرار مده (اعراف/ ۴۷).</p>	<p>بهبشتیان</p>	
<p>ما را دستخوش شکنجه و عذاب ستمکاران قرار مده (یونس/ ۸۵). و ما را به رحمت از گروه کافران رهایی ده (یونس/ ۸۶).</p>	<p>یاران موسی</p>	
<p>ما را از این شهری که اهلش ستمکارند، بیرون ببر و از سوی خود، سرپرستی برای ما بگمار و از جانب خود برای ما یآوری قرار ده (نسا/ ۷۵).</p>	<p>مستضعفان</p>	
<p>صبر و شکیبایی بر ما فرو ریز و ما را درحالی که تسلیم باشیم، بمیران (اعراف/ ۱۲۶).</p>	<p>ساحران</p>	
<p>ما را در زمره گواهان [به حَقَّائِیت پیامبر و قرآن] بنویس (مائده/ ۸۳).</p>	<p>نصارا</p>	
<p>پس ما را در زمره گواهان [که پیامبران تواند] بنویس (آل عمران/ ۵۳).</p>	<p>حواریون</p>	
<p>بر ما صبر و شکیبایی فرو ریز و گام‌هایمان را استوار ساز و ما را بر گروه کافران پیروز گردان (بقره/ ۲۵۰).</p>	<p>طلوت و یاران</p>	

اصحاب کهف	رحمتی از نزد خود به ما عطا کن و برای ما در کارمان زمینه هدایتی فراهم آور (کهف/۱۰).		
همسران	فرعون برای من نزد خودت خانه‌ای در بهشت بنا کن و مرا از فرعون و کردارش رهایی بخش و مرا از مردم ستمکار نجات ده (تحریم/۱۱).		
پیامبران	عمران برای تو نذر کردم که آنچه را در شکم خود دارم، پس از من بپذیر (آل عمران/۳۵).		
کافران	این عذاب از ما برطرف ساز که ما البته ایمان می‌آوریم (دخان/۱۲). ما را بیرون بیاور تا کار شایسته انجام دهیم، غیر آنچه انجام می‌دادیم (فاطر/۳۷). و تو ای خدا عذاب آنان را مضاعف ساز و به لعن و غضب بزرگ و شدید گرفتارشان گردان (احزاب/۶۸). آن دو گروه از جنّ و انس را که ما را گمراه کردند به ما نشان ده تا آن‌ها را زیر پا بیفکنیم تا پست و ذلیل‌ترین مردم شوند (فصلت/۲۹). از پروردگارتان بخواهید که یک روز بخشی از عذاب را از ما سبک کند (غافر/۴۹). فتح و پیروزی خواستند (ابراهیم/۱۵). ما را از این [تنگناها و مهلکه‌ها] نجات دهد (انعام/۶۳).		
دوزخیان	آن کس که برای ما این عذاب را پیش فرستاد تو در آتش، عذابش را چندین برابر بیفز (ص/۶۰). عذاب را از ما بگردان (فرقان/۶۵). ما را از جهنم بیرون آر که اگر دیگر بار عصیان تو کردیم، همانا بسیار ستمکار خواهیم بود (مؤمنون/۱۰۷). اینان ما را به گمراهی کشیدند، پس عذابشان را از آتش، دوچندان گردان (اعراف/۳۸).		
دشمنان حق	مرا [به دنیا] بازگردان (مؤمنون/۱۰۰).		
اسیران در کشتی	اگر ما را از این خطر نجات بخشی، دیگر همیشه شکر و سپاس تو خواهیم کرد (یونس/۲۲).		
منکران قیامت	ما را به دنیا برگردان تا کار شایسته انجام دهیم (سجده/۱۲).		
ستمکاران	(عذاب) ما را اندک مدتی به تأخیر افکن تا دعوت تو را اجابت کنیم و پیرو رسولان (تو) شویم (ابراهیم/۴۴)		
قوم سبأ	میان سفرهای ما، دوری و فاصله انداز [این را درخواست کردند تا تهیدستان و پابرهنگان توانند در کنار آنان سفر کنند] (سبأ/۱۹).		
شیطان	مرا تا روزی که [مردگان] برانگیخته شوند، مهلت ده (اعراف/۱۴). پس مرا تا روزی که [همگان] برانگیخته می‌شوند، مهلت ده (حجر/۳۶).		
غیرانسان‌ها فرشتگان	پس آنان را که توبه کرده‌اند و راه تو را پیروی نموده‌اند پیامرز و آنان را از عذاب دوزخ نگاه‌دار. پروردگارا! و آنان را در بهشت‌های جاودانی که به آنان و به شایستگان از پدران و همسران و فرزندان شان وعده داده‌ای درآور (غافر/۷۷ و ۸).		

۶. فراتحلیل تربیتی

خداوند در قرآن در باب اهمیت دعا و اجابت آن، بیان داشته است که «مرا بخوانید تا شما را اجابت کنم» (غافر/ ۶۰) و «اگر دعایتان نباشد پروردگارم، به شما ارجحی ننهد» (فرقان/ ۷۷)؛ و «هنگامی که بندگانم از تو درباره من پرسند، [بگو]: یقیناً من نزدیکم، دعای دعاکننده را زمانی که مرا بخواند اجابت می‌کنم؛ پس باید دعوت‌م را بپذیرند و به من ایمان آورند تا [به حقیقت] راه یابند و به مقصد اعلی برسند» (بقره/ ۱۸۶). از طرف دیگر، وعده اجابت دعا را به همه بندگان خود به غیر از کافران داده است: «و درخواست کسانی را که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده‌اند، اجابت می‌کند و از فضل و احسانش بر آنان می‌افزاید؛ و برای کافران عذابی سخت خواهد بود» (شوری/ ۲۶). «ولی دعای کافران جز در بیراهه و گمراهی نیست (غافر/ ۵۰)؛ و «مسلماً عذاب آن پایدار و همیشگی است» (فرقان/ ۶۵). این دو مقدمه، نشان‌دهنده اهمیتی است که دعا در دریافت نتیجه و خواسته انسان دارد. البته اهتمام به امر دعا رویکردی است که به صورت کلی، مورد توجه قرآن بوده و الگوگیری از آن باید سرمشق روندهای تربیتی قرار گیرد.

بر اساس نمودارهای ۱ و ۲، بیشترین دعاهای ذکر شده در قرآن مختص پیامبران است و این خود نشان‌دهنده رویکرد الگویی قرآن در معرفی دعاهای مربوط به انسان‌های صالح و شایسته می‌باشد. از طرف دیگر، این امر تبیین‌کننده نکته‌ای است که نشان می‌دهد دعا و تربیت‌کنندگی آن مخصوص قشر خاصی نیست و تمامی انسان‌ها در تعالی انسانی خود نیازمند دعا، چه از جهت نتیجه بخشی ثمره آن در زندگی و چه از جهت تربیت‌کنندگی آن هستند. اساساً دعا ارتباطی است بین خلق و خالق و به زبان مخلوق که می‌تواند عاملی برای نزدیکی و تقرب باشد که شقی‌ترین انسان‌ها نیز در زمان‌های خاص بدان متمسک می‌شوند و از نیازمندی به آن، بی‌نیاز نیستند. با توجه به این مقدمات، طرح این پرسش کاملاً به‌جا می‌باشد که چرا خداوند باید در ۱۸۲ آیه از آیات قرآن از واژه دعا و مشتقاتش نام ببرد و در حدود ۱۱۰ آیه از آیات قرآن به بیان دعاهای مربوط به پیامبران، انسان‌ها، فرشتگان و شیطان پردازد. نتیجه این که به سادگی نمی‌توان از این امور گذر نمود و می‌بایست از زوایای مختلف به بحث دعا و اثرات تربیتی آن توجه کرد. در ادامه آموزه‌های مستخرج از محتوای مربوط به دعای ارائه شده در قرآن، اشاره خواهد شد:

۶-۱. آموزه آموزش دعا

بر اساس جدول تفصیلی شماره ۳ و در بخش دعاهای مربوط به پیامبران و عامه انسان‌ها، به‌ویژه دعاهایی که از زبان پیامبر (ص) آورده، کلمه‌ی «بگو» را ذکر کرده است. این خطاب برای پیامبر در ده آیه از قرآن تکرار شده است. از باب نمونه بگو: پروردگارا! دانش مرا بیفزای (طه/۱۱۴) و بگو: پروردگارا! آنان را به پاس آن که مرا در کودکی تربیت کردند، مورد رحمت قرار ده (اسرا/۲۴) و در بخش عامه انسان‌ها در خطاب به قوم بنی‌اسرائیل آمده: «و بگوید: [خدایا! خواسته ما] ریزش گناهان ماست» (بقره/۵۸)

به‌عبارتی، خداوند در مقام مربی به پیامبرش آموزش می‌دهد که چه دعایی کند و به چه شکل دعا نماید. بر همین اساس، لزوم آموزش دعا چه در بخش محتوایی و چه در بخش ساختاری و روشی مورد توجه می‌باشد. آموزش دعا به‌عنوان روش تربیتی نه‌تنها می‌بایست در رویکردهای تربیت محور و دین‌محور مورد توجه قرار گیرد، بلکه به‌صورت فراتر، تبیین‌کننده این موضوع است که نحوه درخواست نمودن از اشخاص مختلف و در موقعیت‌های مختلف باید در روندهای تربیت مورد توجه باشد و این مفاهیم در ذیل محتوای مربوط به روابط اجتماعی و خانوادگی مورد تعریف می‌باشد. الگوهای مختلف در قالب بیان مقدمه مناسب برای درخواست، تطبیق مقدمه و محتوای درخواست، شیوه‌های هنر درخواست و فن بیان مناسب در بررسی الگوهای مربوط به دعا قابل توجه و الگوگیری می‌باشد.

به عقیده علامه طباطبایی، الفاظ و عبارات قرآن، عیناً از جانب خداوند متعال نازل شده است و دیدگاه‌هایی که معانی قرآن را از جانب خداوند می‌دانند، ولی انتخاب الفاظ و چینش آن‌ها را به فرشته وحی یا پیامبر اکرم (ص) نسبت می‌دهند، نادرست‌اند (طباطبائی، ۱۳۸۷، ۱۱: ۱۰۱). از جهت دیگر، فعل حکیم، بی‌دلیل نیست و بر همین اساس، می‌توان حکیمانه بودن امر آموزش دعا به‌عنوان فعلی را که از خداوند صادر شده است، به‌عنوان الگویی مستقیم در تربیت، مورد استناد و کاربرد قرار داد. فارغ از علت‌شناسی و غایت‌شناسی این موضوع، آموزه آموزش دعا دارای اثرات تربیتی است که می‌تواند بحث توکل و یگانه‌دیدن پروردگار را در پناه و تکیه‌گاه بودن برای بندگان، به مخاطب تربیت القا و تفهیم نماید.

۶-۲. آموزه جمع‌گرایی در دعا

در جدول تفصیلی کدهای باز، الگویی که در بخش مربوط به پیامبران، انسان‌ها و فرشتگان آمده، دعاهایی است که تعبیر «ما» در ابتدای دعا آورده شده است یا فرد یا افراد دعاکننده برای دیگران دعا می‌کنند. به‌عبارتی این الگو به‌عنوان الگوی عام و مشترک در هر سه بخش، به غیر از دعاهای مربوط به شیطان که

تنها لفظ «مرا» آورده شده است، مشاهده می‌شود. به عبارتی، آموزه جمع‌گرایی در دعا به «محتوای دعا» و توجه به دیگران در دعا اشاره دارد. از باب نمونه در بخش پیامبران و دعای موسی آمده است: «ما را بیمارز و به ما رحم کن» (اعراف/۱۵۵). در بخش انسان‌ها و دعای اصحاب کهف آمده است: «رحمتی از نزد خود به ما عطا کن و برای ما در کارمان زمینه‌هدایتی فراهم آور» (کهف/۱۰). در بخش غیر انسان‌ها و دعای فرشتگان آمده است: «پس آنان را که توبه کرده‌اند و راه تو را پیروی نموده‌اند، بیمارز و آنان را از عذاب دوزخ نگاهدار. پروردگارا! و آنان را در بهشت‌های جاودانی که به آنان و به شایستگان از پدران و همسران و فرزندانشان وعده داده‌ای، درآور» (غافر/۷ و ۸).

این سبک گویش دعا، تبیین‌کننده الگوی جمع‌گرایی در دعا و همچنین در روندهای تربیتی و اجتماعی است. در مواردی از دعاها نیز، شخص دعاکننده علاوه بر این که برای خود دعا می‌کند، برای دیگر افراد و یا قوم و گروه خاص دعا می‌نماید. الگوی جمع‌گرایی از طریق دعا، ابتدا ذهن مخاطب را آماده این موضوع می‌کند که در دریافت نعمات تنها به فکر خود نبوده و دیگران را نیز مدنظر داشته باشد. بعد از این مرحله و با توجه به الگوی قرآنی، لازم است در کلام و زبان خود این جمع‌گرایی را نشان دهد. طی شدن همین مراحل سبب می‌شود در مرحله رفتاری و عملی آمادگی لازم برای توجه به جمع در زمان داشتن نعمات و توجه به رفع نیاز دیگران، زمینه‌سازی شود و رفتار فرد متناسب با روحیه و کلام او شکل بگیرد. غمخواری و همدردی، مقدمه کمک‌رسانی است و ایجاد روحیه جمع‌گرایی از طریق دعا می‌تواند زمینه‌های چنین روحیاتی را در افراد در بعد ذهنی و کلامی فراهم کند. امام باقر(ع) در رابطه با دعا فرموده است: «سریع‌ترین دعا برای اجابت، دعا برای برادر دینی است که هم دعا در غیاب او باشد و هم اول برای او دعا کند. در این صورت، فرشته‌ای که بر او گمارده شده است، به این دعا آمین گوید و به دعاکننده گوید برای تو باد دو برابرش» (کلینی، ۱۳۹۳، ۲: ۵۰۷).

۶-۳. آموزه دعای دسته‌جمعی

در آیات قرآن در بحث دعا، رویکرد دیگری وجود دارد که در ارتباط با آموزه جمع‌گرایی است. علاوه بر الگوی جمع‌گرایی در محتوا که در آموزه قبلی اشاره شد، الگوی «جمع‌گرایی در روش»، رویکرد دیگری است که در هر سه بخش مشاهده می‌شود. شاهد این ادعا ضمائم جمعی است که در غالب دعاهای قرآنی مشهود است همچون دعای یاران موسی و عیسی (اعراف/۱۵۶؛ مائده/۱۱۴)، دعای فرشتگان و مؤمنان، این موضوع روشن می‌گردد (بقره/۲۰۱؛ آل عمران/۱۴۷؛ یونس/۸۵ و ۸۶).

همین رویکرد در نگاه الگویی برای تربیت خانوادگی و اجتماعی مورد توجه است. وجود خواسته جمعی و توجه دادن اعضای پیرامون آن به این موضوع، نه تنها می‌تواند روحیه جمع‌گرایی را در خانواده و اجتماع پررنگ نماید؛ بلکه می‌تواند ثمرات تربیتی دیگری نیز به همراه داشته باشد. این که افراد خانواده و جامعه احساس کنند که خواسته‌ای مشترک دارند و نیز در رفع این خواسته می‌توانند به کمک و یاری رساندن دیگران تکیه نمایند و در حالت جمعی به فکر رفع مشکل و حل مسئله بر می‌آیند، از ثمرات روحی و تربیتی آموزه توجه به جمع است که می‌تواند از طریق دعای دسته‌جمعی، به این ثمرات نائل آمد. هر چه هست فردیت و انزواطلبی و حس تنهایی نمودن در نقطه مقابل چنین رویکردی بوده که سبب ایجاد آسیب‌های روانی و تربیتی زیادی در بستر خانواده و جامعه می‌شود.

در سنت و سیره اهل‌بیت (علیهم‌السلام) نیز، دعای دسته‌جمعی مطرح می‌شود؛ زیرا آن را عاملی برای اجابت دعا می‌داند. امام صادق (ع) می‌فرماید: کان ابی اذا حزنه امر جمع النساء و الصبیان ثم دعا و آمنوا؛ هرگاه امری پدرم را محزون می‌کرد، زنان و کودکان را جمع کرده و دعا می‌خواند و آنان آمین می‌گفتند (کلینی، ۱۳۹۳، ۲: ۴۸۷، روایت ۳). بر همین اساس، خدا فرمان می‌دهد تا برای حضور در صحرای عرفات و دعای جمعی در آنجا با هم حرکت کنید و شخص با توده مردم همراه و همگام باشد (بقره/ ۱۹۹).

۶- ۴. آموزه خانواده‌گرایی در دعا

در مضامین دعایی در سه دسته دعاکنندگان بر اساس جدول تفصیلی شماره ۳، به‌ویژه زمان‌هایی که نام اشخاص خاص در دعا آورده شده است، بیشترین توجه به دعا در مورد پدر و مادر و هم‌چنین، دعا در مورد فرزند صالح و شایسته است. از باب نمونه در دعای نوح آمده است: «مرا و پدر و مادرم را و هر کس را که با ایمان به خانه‌ام درآید، بیامرز» (نوح/ ۲۸)؛ و در دعای انسان‌ها آمده است: «به من الهام کن تا نعمت را که بر من و پدر و مادرم عطا کرده‌ای، سپاس گزارم و کار شایسته‌ای که آن را می‌پسندی، انجام دهم و ذریه و نسل مرا برای من صالح و شایسته گردان» (احقاف/ ۱۵)؛ و در دعای فرشتگان آمده: «آنان را در بهشت‌های جاودانی که به آنان و به شایستگان از پدران و همسران و فرزندان‌شان وعده داده‌ای، درآور» (غافر/ ۷ و ۸).

این تعبیر در دعا رهنمون‌کننده آموزه توجه به خانواده در مسائل مختلف و به‌ویژه داشتن دغدغه نسبت به آن‌ها است. همین مضمون در دیگر دستورات دینی نیز قابل مشاهده و تبیین است. در جایی که

توصیه می‌شود انفاق با اولویت انفاق به اقربا صورت گیرد و یا اولویت‌بندی در صله‌رحم به اشخاص نزدیک در خانواده اختصاص دارد. هرچه هست توجه به خانواده و مسائل افراد آن، در نگاه‌های تربیتی به‌شدت مورد تأکید بوده و ابزار رسیدن به چنین هدفی می‌تواند از طرق مختلف صورت گیرد. البته ذکر این نکته لازم است که توجه به خانواده به‌ویژه در بحث دعا با موضوع «الجار ثم الدار» که از جانب حضرت زهرا (س) مطرح شده، منافاتی ندارد. در ذهنیت رشد یافته، توجه به خانواده و مسائل افراد آن می‌تواند در کنار توجه به مسائل جامعه و گروه‌های پیرامون مورد توجه باشد و اولویت‌ها بر اساس تعالی انسان‌ها متفاوت خواهد بود.

علامه (ره) در مورد رعایت ترتیب در طبقاتی که امر به احسان آن‌ها شده است، می‌فرماید: «در آیات ذکر شده، ترتیب رعایت شده است، به طوری که اول خداوند در رأس همه طبقات ذکر شده که بر همه گروه‌ها اولویت دارد و آنگاه پدر و مادران را ذکر کرده است که پیداست بعد از خداوند از هر طبقه دیگری به احسان مستحق‌ترند، چون پدر و مادر ریشه و اصلی است که آدمی به آن دو اتکاء دارد و جوانه وجودش روی آن دو تنه روئیده است» (طباطبایی، ۱۳۸۷، ۱: ۳۲۹).

۶- ۵. آموزه بیان غیرمستقیم

در نمونه‌هایی چند از آیات دعایی قرآن و تنها در بخش الگوی دعایی مربوط به پیامبران، عین خواسته دعاکننده ذکر نشده است و تنها عبارت توصیفی در وصف حال خود آورده شده. به عبارتی دعاکننده با توصیف حال خود به صورت غیرمستقیم درخواست خود را اشاره می‌نماید. از باب نمونه «موسی گفت: پروردگارا! به آنچه از خیر بر من نازل می‌کنی، نیازمندم» (قصص/۲۴) و یا «بار پروردگارا، فرزند من از اهل بیت من است و وعده تو هم حتمی است و قادرترین حکم‌فرمایانی» (هود/۴۵).

این آموزه، نشان‌دهنده نوعی هنر دعا نمودن است که می‌تواند در بخش هنر تربیت مورد الگوگیری قرار گیرد. به عبارتی در بسیاری موارد، موضوع امر و نهی مستقیم، ثمربخش نیست، بلکه بیان کلام، به شیوه غیرمستقیم بر مرتبی بسی تأثیرگذارتر است. به عبارت واضح‌تر، برای این که در روند تربیتی مرتبی را ملزم به انجام کاری نماییم، به جای این که مستقیماً مورد درخواست یا امر و نهی تربیتی قرار دهیم، وصف شرایط و نتایج عمل را برای او بیان می‌کنیم و نتیجه‌گیری در مورد نحوه عمل نمودن را به خود او واگذار می‌نماییم.

تربیت غیرمستقیم، خود از روش‌های تربیتی است که شخص مربی، پیام خویش را نه با صراحت، بلکه به صورتی آن را به فرد یا گروه مورد تربیت خود منتقل می‌کند که در عین حالی که آن شخص یا گروه خطاب را متوجه پیام می‌کند از تحریک احتمالی احساسات و عواطف آن‌ها و احیاناً مقاومت در پذیرش آن نیز جلوگیری کرده است؛ یعنی پیام تربیتی‌اش را از طریق گفتار مستقیم به او نمی‌گوید، بلکه از روش‌های دیگری استفاده می‌کند که علاوه بر این که مخاطب پیام را دریافت می‌کند، غالباً و به‌ویژه در جهان امروز و نسبت به نسل جوان اثر بیشتری دارد (محمدی، ۱۴۰۱: ۵۸).

۶-۶. آموزه بیان شرطی

در الگوی دعایی مربوط به پیامبران و عامه انسان‌ها، رویکردی وجود دارد به این شکل که: «اگر...چنین می‌شود...». از باب نمونه، در الگوی مربوط به پیامبران آمده است: «اگر نیرنگشان را از من نگردانی به آنان رغبت می‌کنم و از نادانان می‌شوم» (یوسف/۳۳). یا در الگوی عامه مردم، اسیران در کشتی بیان می‌دارند: «اگر ما را از این خطر نجات بخشی، دیگر همیشه شکر و سپاس تو خواهیم کرد» (یونس/۲۲). به عبارتی، همان‌طور که در آموزه قبلی ذکر شد، به‌جای طلب مستقیم درخواست، درخواست‌کننده به توصیف شرایط می‌پردازد و در این روش به بیان نتایج نرسیدن به خواسته خود اشاره می‌نماید. بر همین اساس، علاوه بر نکات تربیتی که در آموزه قبلی مترتب بود، در این آموزه درخواست‌کننده و مربی متوجه نتایج امور می‌شود. به عبارتی رویکردهای تربیت محور بر اساس همین قاعده می‌توانند توجه به نتیجه‌گرایی رفتار و اعمال را در مخاطب تقویت کنند. نتیجه‌گرایی از دو جهت می‌تواند به مربی کمک کند؛ اول از این باب که ذهنیت و فکر او را آماده می‌کند تا نتایج احتمالی کلام و عمل خود را پیش‌بینی نماید و دوم از این جهت که می‌تواند عاملی بازدارنده برای رفتارهای نامناسب و عاملی تشویق‌کننده برای رفتارهای مناسب باشد.

بر اساس آیات قرآن کریم، نظریه اخلاقی اسلام تقریری از نتیجه‌گرایی (به معنای توجه به نتایج عمل) است که معیار و مالک خوب و الزامی بودن افعال نیک اختیاری را کمال مطلوب انسان که همان فلاح و فوز و رستگاری است، می‌داند. بر اساس این تقریر از نتیجه‌گرایی هر فعل اختیاری که در جهت سعادت انسان باشد، دارای ارزش اخلاقی بوده و خوب و الزامی است و هر فعل اختیاری که انسان را از فلاح و فوز و رستگاری دور کند، بد است و باید از آن اجتناب کرد (ندیمی و مسعودی، ۱۴۰۱: ۴۲). لزوم رسیدن

به چنین الگویی، توجه‌دهی به نتایج اعمال است که می‌تواند از طریق روش‌های مختلف، مانند دعا صورت پذیرد.

۶-۷. آموزه نهی محال در دعا

در الگوی دعایی پیامبران و عامه مردم، دعاهایی وجود دارد که نشان از درخواست امر محال دارد. وقتی سخن از رؤیت خداوند توسط موسی به میان می‌آید یا نجات فرزند کافر از جانب نوح مطرح می‌شود یا نجات از آتش و عذاب از جانب کافران، این الگو مشاهده می‌گردد.

این آموزه مبین آن است که تفکر در مورد محال و درخواست آن، امری عبث و باطل است. همین موضوع با نگاه تربیتی نیز می‌تواند مورد توجه قرار گیرد. نهی خواسته محال رویکردی است که می‌تواند آرمان‌گرایی توهمی را در فکر و خیال مضموم بداند. آرمان‌گرایی توهمی به معنای درخواست چیزی که اسباب و ابزار آن فراهم نیست. هم‌چنین، نهی درخواست محال می‌تواند به‌عنوان امری ثانویه در روندهای تربیتی مورد توجه قرار گیرد؛ به این معنی که مراتب تساهل و تسامح و بخشش و اعطا برای متربی مشخص باشد و اگر این مراحل سپری شد، دیگر جایی برای درخواست عفو و اغماض و نادیده‌انگاری وجود ندارد، مشابه برخوردی که خداوند با عنادورزان می‌کند.

۶-۸. آموزه کمال‌گرایی

در الگوی دعایی مربوط به پیامبران، مضمون دعایی دیده می‌شود که نشان‌دهنده نوعی کمال‌گرایی در کلام و ذهن درخواست‌کننده است. وقتی چنین دعایی از جانب پیامبر خداوند مطرح شود به جنبه مثبت بودن کمال‌گرایی در فرد و حسن ظن نسبت به قدرت خداوند اشاره می‌کند. آنجا که سلیمان عرضه می‌دارد: «مرا بیامرز و حکومتی به من ببخش که بعد از من سزاوار هیچ‌کس نباشد» (ص/۳۵).

بر همین اساس، در رویکردهای تربیت‌محور باید مرز کمال‌گرایی و آرمان‌گرایی مشخص شود. کمال‌گرایی نوعی درخواست متعالی است که به سبب وجود مسیبات آن، احتمال وقوع برای آن متصور است، اما آرمان‌گرایی به معنی درخواستی توهمی است که علت تامه یا معده آن مورد توجه قرار نمی‌گیرد. نکته دیگر در این رابطه سوق دادن جریان تربیت در نقطه تکیه‌گاه عمل تربیتی است. به عبارت واضح‌تر، کمال‌گرایی نیز اگر با تکیه بر قدرت شخص عمل‌کننده باشد و با این تصور که من توانستم و من نتیجه را حاصل نمودم، دنبال گردد، همانند آرمان‌گرایی، توهمی بیش نیست که در نهایت به بن‌بست تربیتی

خواهد رسید. نتیجه این که جریان تربیت در رویکردهای کمال‌گرا باید به این سمت و سو سوق یابد که قدرت و ثمربخشی در دست خداست و با تکیه بر همین موضوع می‌توان به خواسته‌های متعالی و بزرگ نیز دست یافت. بر همین اساس، پیامبر خدا(ص) فرمودند: «از خداوند بخواهید و زیاد بخواهید؛ زیرا هیچ چیز برای او زیاد و بزرگ نیست» (مجلسی، ۱۳۸۶، ۹۳: ۳۰۲)

۶- ۹. آموزه محتوای مهم

در تعبیر دعایی مربوط به پیامبران و عامه انسان‌ها، برخی مضامین پرتکرارتر بوده و همه گروه‌های دعاکننده آن را طلب نموده‌اند. آوردن مثال‌های مختلف از طیف دعاکنندگان با مضمون واحد دعایی، نشان‌دهنده اهمیت موضوع و محتوای مورد دعا است. «طلب عاقبت به‌خیری»، «رهایی از دشمن»، «داشتن نسل و فرزند صالح» از جمله مضامین پرتکرار در دعا‌های قرآنی است. گذشته از این که تکرار در قرآن تعبیر به اهمیت موضوع دارد، نگاه تربیتی به محتوای چنین درخواست‌هایی نشان می‌دهد که هدف‌گذاری اهمیت قرآن بر جنبه تعالی و رشد انسان است و می‌خواهد او را متوجه اولویت‌های تربیتی و رشدی خود نماید. این جنبه در کنار قرار گرفتن بعد دیگری از مضامین دعا که به حجاج کوتاه‌فکر نهیب می‌زند که در مورد داشتن کالای دنیا دعا نکنند و هم‌چنین اشارتی که بیان می‌کند: «و نعمت‌ها و مال و ثروتی که خدا به سبب آن برخی از شما را بر برخی برتری داده، آرزو می‌کنید؛ و از بخشش خدا بخواهید» (نسا/۳۲)، نشان‌دهنده رویکردی است که قرآن به باب موضوعی اولویت‌های تربیتی دارد. در باب روایات نیز الگوی فوق در قالب توجه به برترین دعاها مشاهده می‌شود (انصاریان، بی‌تا، ۴: ۲۸۲). بر اساس این الگو، محتوای تربیت نیز دارای مرتبه‌بندی است و این مرتبه‌بندی در توجه به تکرار مضامین دعا سبب می‌شود که انسان نسبت به اولویت‌های زندگی دنیا در قدم اول آگاهی پیدا کند و در قدم دوم با تکرار آن دارای ملکه ذهنی شود و روند رفتار و عملکرد خود را در راستای همان اولویت‌ها، شکل و جهت‌دهی نماید.

۶- ۱۰. آموزه جلب رأفت

نگاه به الگوی دعایی پیامبران و عامه مردم در قرآن و شیوه ساختاری آن‌ها و به برخی اصولی که در بالا اشاره شد، از جمله توصیف حال خود در هنگام دعا یا بیان نتیجه اجابت نشدن دعا، نشان‌دهنده رویکردی است که قرآن سعی در القای آن به مخاطب دارد. «رویکرد جلب رأفت از درخواست‌کننده» از طرق

مختلف در دعاهایی که قرآن بدان اشاره دارد، دیده می‌شود و این جلب رأفت از راه‌های مختلف صورت گرفته است. امام سجاده (ع) در دعای ابوحزمه ثمالی بر اساس همین آموزه، بارها جذب و جلب رأفت و رحمت الهی را درخواست کرده است و می‌فرماید: «پروردگارا! ما به عطای تو نیازمندیم، تو از تعدیب ما بی‌نیازی. می‌خواهی با ما برابر اوصاف ما رفتار کنی یا برابر اوصاف خودت؟! اگر می‌خواهی برابر اوصاف ما رفتار کنی، ما مستحقّ عذابیم، اگر می‌خواهی برابر با اوصاف خودت رفتار کنی، ما مشمول رحمت قرار می‌گیریم؛ پس بر ما منت بنه به این که ما را برابر وصفی که خودداری به محکمه دعوت کن، نه برابر استحقاقی که داریم (مجلسی، ۱۳۸۶، ۹۵: ۸۵).

فارغ از این که چه روشی در جلب رأفت خداوند از جانب درخواست‌کننده صورت گرفته است، جای طرح چنین سؤالی باقی می‌ماند که مگر خداوند به بندگانش رثوف و مهربان نیست که نیازمند این باشد که دعاکننده نظر رحمت او را به خود جلب کند. پاسخ به این سؤال در نکته تربیتی اتخاذ چنین رویکردی نهفته است و بیانگر این موضوع است که منفعت تربیتی این آموزه عاید درخواست‌کننده و دعاکننده می‌شود، وگرنه خداوند نسبت به همه بندگانش رثوف و مهربان است. آموزه جلب رأفت برای انسان سبب شناخت صفات خالق از یک طرف و نزدیکی و انس با او از طرف دیگر می‌شود، چراکه آدمی بنده محبت است و قرار است از طریق رویکرد تربیتی دعا، این مهم به او یادآور شود، زیرا در نسیان انسان همین بس که چشم بر دیدن هزاران نعمتی که خداوند به او داده است، بسته و نگاهش تنها به نداشته‌هایی است که از باب مصلحت به او داده نشده است.

۷. نتیجه‌گیری

بر اساس نگاه مقایسه‌ای که در مورد الگوهای محتوایی دعا در سه گروه دعاکنندگان یعنی پیامبران، عامه انسان‌ها و غیرانسان‌ها صورت گرفت، شباهت‌ها و افتراق‌هایی در آموزه‌های تربیتی مشاهده شد که می‌توان در قالب جدول زیر بدان اشاره نمود:

آموزه تربیتی	پیامبران	عامه انسان‌ها	غیر انسان‌ها
آموزش دعا	✓	✓	-
جمع‌گرایی در دعا	✓	✓	✓
دعای دسته‌جمعی	✓	✓	✓
خانواده‌گرایی در دعا	✓	✓	-

-	-	✓	بیان غیر مستقیم
-	✓	✓	بیان شرطی
-	✓	✓	نهی محال در دعا
-	-	✓	کمال گرایی
-	✓	✓	محتوای مهم
-	✓	✓	جلب رأفت

این جدول نشان‌دهنده آن است که گرچه اشتراکات الگوی دعایی در دسته پیامبران و عامه انسان‌ها به شکل حداکثری است، اما کامل‌ترین الگوی دعایی را پیامبران دارند. الگوهای دعایی مطرح در قرآن می‌تواند در قالب الگوها و آموزه‌های تربیتی مورد استفاده قرار گیرد تا از این طریق بستر رشد و تعالی انسانی از طریق کاربرد روش‌های همه‌جانبه تربیتی فراهم شود. در ادامه نتایج تحقیق در قالب پاسخ به پرسش‌های تحقیق به شرح زیر است:

نتایج تحقیق در پاسخ به پرسش اول تحقیق، یعنی دسته‌بندی‌های دعاکنندگان در آیات قرآن چیست؟ مؤید آن است که ۱۰۶ کد باز در رابطه با دعاکنندگان در آیات قرآن وجود دارد که در قالب سه کد انتخابی پیامبران، عامه انسان‌ها و غیرانسان‌ها دسته‌بندی شده‌اند. سه دسته فوق در مرحله بعد به دوازده کد محوری در بخش پیامبران، دو کد انتخابی (صالحان و اشقیاء) در بخش عامه انسان‌ها و ۲۶ زیرکد و دو کد انتخابی (فرشتگان و شیطان) در بخش غیرانسان‌ها، تقسیم شده‌اند.

نتایج تحقیق در پاسخ به پرسش دوم تحقیق، یعنی آیا برای هر دسته، توصیف یا توصیفات خاصی وجود دارد و تبیین توصیفی نهایی در هر بخش به چه شکل است؟ مؤید آن است که بیشترین دعاهایی که در قرآن آورده شده است، از جانب پیامبران بوده که الگویی مناسب در دو بعد محتوای دعا و سبک گویش دعا می‌باشند. همچنین گروه‌های انسانی و دعاهای مربوط به آن‌ها در بخش فراوانی دوم قرار داشته و الگوی خوبی جهت شناخت مضامین دعای مناسب و نامناسب هستند. در نهایت، دعای دسته فرشتگان و شیطان با فراوانی و دسته‌بندی کمتر در زیرشاخه غیرانسان‌ها وجود دارد که الگوی خوبی در جهت نشان دادن این موضوع است که همه موجودات فارغ از مرتبه وجودی‌شان نیازمند دعا و گفتگو و انس با خالقشان هستند.

نتایج تحقیق در پاسخ به پرسش سوم تحقیق، یعنی آموزه‌های تربیتی مستخرج از تبیین توصیفی مربوط به دعاکنندگان در قرآن چیست؟ مؤید آن است که ده آموزه تربیتی در این بخش قابلیت استنباط دارد که

شامل آموزه‌های زیر است: آموزه آموزش دعا، آموزه جمع‌گرایی در دعا، آموزه دعای دسته‌جمعی، آموزه خانواده‌گرایی در دعا، آموزه بیان غیرمستقیم، آموزه بیان شرطی، آموزه نهی محال در دعا، آموزه کمال‌گرایی، آموزه محتوای مهم و آموزه جلب رأفت.

در نهایت، پیشنهاد می‌شود جهت بهره‌مندی عملی‌تر، بحث دعا در قرآن با رویکردهای مختلف جهت استخراج دیگر آموزه‌های تربیتی و همچنین، اهداف و روش‌های تعلیم و تربیت مورد بررسی قرار گیرد.

فهرست منابع

- قرآن کریم.
- آیزن، امین؛ حافظی، شهرام، و غلامی، عبدالخالق. (۱۴۰۱). *طراحی و اعتبارسنجی الگوی مرشدیت سازمانی در سیستم آموزش عالی*. انجمن علوم مدیریت ایران. ۱۷(۶۶)، ۹۵-۱۲۲.
- ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴ ق). *معجم مقاییس اللغة*. به کوشش عبدالسلام محمد. قم: دفتر تبلیغات.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۰۵). *لسان العرب*. بیروت: دار بیروت.
- انصاریان، حسین. (بی‌تا). *تفسیر حکیم*. قم: دار العرفان.
- باقرزاده، معصومه و همکاران. (۱۴۰۱). بررسی آثار تربیتی دعا بر رفتار دینی جوانان ساکن در شهر ساری. *دعا پژوهی*. ۳: ۱۸۸-۱۶۹.
- حسینی امین، حسین. (۱۴۰۰). بررسی معناشناسی دعا در قرآن کریم در سه گام. *متون اسلامی مطالعات قرآنی*. ۲۶(۲)، ۱۰۱-۱۲۴.
- حسینی، اعظم و همکاران. (۱۳۹۹). تحلیل معناشناسی واژه دعا در آیات و روایات. *دومین کنفرانس ملی ایده‌های نوین و پژوهش‌های کاربردی در علوم انسانی*.
- خلیفات، فاطمه و باغبانی آرانی، جواد. (۱۴۰۱). بررسی تطبیقی ارکان دعا در قرآن و عهدین. *معرفت ادیان*. ۱۳(۳): ۷-۲۴.
- ریعان، معصومه. (۱۴۰۰). دعا به‌مثابه گفتمان جهانی قرآن کریم. *دعا پژوهی*. ۱(۱): ۱۰۹-۱۲۳.
- سبحانی، محمد. (۱۳۹۶). آثار تربیتی و روان‌شناختی دعا. *راه تربیت*. ۳(۶)، ۴۱-۷۱.
- طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۸۷). *تفسیر المیزان*. ترجمه محمدباقر موسوی همدانی. تهران: امیرکبیر.
- عابدی، حیدرعلی. (۱۳۸۹). کاربرد روش تحقیق پدیده‌شناسی در علوم بالینی. *راهبرد*. ۱۹(۵۴): ۲۵۴-۲۰۷.
- عرب، محمد. (۱۴۰۲). آثار دعا در رشد انسان از منظر قرآن و صحیفه سجاده. *پژوهش‌های مطالعات اسلامی معاصر*. ۱(۶)، ۳۵-۱۹.
- فضائلی، سیدابوالقاسم؛ و زینی ملک‌آبادی، هادی. (۱۴۰۲). معناشناسی واژه دعا در قرآن کریم از منظر زبان‌شناسی قرآنی. *پژوهش‌های زبان‌شناسی*. ۲(۱): ۱۰۵-۱۲۷.

- کریمی‌نیا، محمد مهدی. (۱۴۰۱). گونه‌شناسی دعا‌های پیامبران در قرآن کریم. *مطالعات و تحقیقات در علوم رفتاری*. ۱۰: ۱۸۴-۱۶۶.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۹۳). *اصول کافی*. قم: دارالتقلین.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۳۸۶). *بحار الانوار*. قم: اسلامیه.
- محمدی، عبدالحمید (۱۴۰۱)، روش‌های غیرمستقیم تربیتی از نظر آیات و روایات، *یافته‌های علوم قرآنی*، ۲(۴): ۵۸-۳۵.
- ندیمی، مهرداد و مسعودی، جهانگیر (۱۴۰۱)، نتیجه‌گرایی در اخلاق از منظر تعالیم اسلامی. *اخلاق و حیانی*، ۱۲(۲): ۳۴-۶۰.
- نیومن، ویلیام لاورنس (۱۳۸۹)، *شیوه‌های پژوهش اجتماعی، رویکردهای کمی و کیفی*، ترجمه حسن دانایی‌فرد و سیدحسین کاظمی، تهران: مهربان نشر.
- Bradley, E. H., Curry, L. A., & Devers, K. J. (2007). Qualitative data analysis for health services research: Developing taxonomy, themes, and theory. *Health Services Research*, 42(4), 1758-1772.
- Corbin, J. & Strauss, A. (1990). Grounded Theory Research: Procedures, Canons, and Evaluative Criteria *Qualitative Sociology* 13(1), 3-21.
- Langdrige, D. (2007). *Phenomenological psychology: Theory, research and method*. London: Person Education Limited.
- Saleh Mahdi Al-Zakari, MD. Mohammed. (2024). Doctrinal investigations in the supplications of the Prophet. supplications for opening prayer as a model. *Higher Institute of qualitative studies*, 4(1), 41-75. doi: 10.21608/hiss.2024.323283.
- Takfallah, R., & Hojati, M. B. (2023). Analyzing the Content of the Supplications of Infallible Imams (A.S) with an Emphasis on Sheikh Tusi's Mesbah al-Motahajjed. *Journal of Imamiyyah Studies*, 8(16), 261-288. doi: 10.22034/jis.2022.271060.1620.